

Янковська Оксана (Київ)

УДК 94(477)331.25:001.73“1956”

РЕФОРМИ УРСР В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В СЕРЕДИНІ ХХ ст.: ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ (До 55-річчя пенсійної реформи)

На основі архівних матеріалів, законодавчих і підзаконних актів та наукових публікацій в статті висвітлюється проблема переходу до державного пенсійного забезпечення громадян в УРСР середини ХХ ст.

Ключові слова: пенсійна реформа, державна пенсія, пенсія за старістю, пенсія за інвалідністю, пенсія у випадку втрати годувальника, персональна пенсія, жєбращтво.

Про пенсійну реформу 1956 р. немало цікавих праць, оглядових або пропагандистського характеру, містить радянська історіографія. Сучасні українські дослідники увагою до цієї проблеми не зловживають. При написанні статті автор зважав на публікації істориків А. Бобровського, В. Даниленка, Л. Ковпак, М. Смольницької, чії дослідження повсякденного життя пересічних громадян відтворюють реальний рівень соціального забезпечення в УРСР, а також правників (О. Надієнко, Б. Сташків) і економістів (Н. Бахмач, А. Якимів), що аналізом соціального становища суспільства в зазначений період скористалися як для міждисциплінарних досліджень, так і для потреб модернізації пенсійної системи.

Загальновідомо, що до середини 1950-х років трудові стосунки та пенсійне забезпечення в УРСР регулювалися окремими, здебільшого не пов'язаними між собою, а незрідка й суперечливими, законодавчими та підзаконними актами СРСР (оскільки УРСР від 1922 р. входила до складу СРСР, на її територію поширювалася дія всіх союзних нормативних актів; республіканські ж акти практично повністю дублювали союзні). Пенсії за віком (за старістю), скасовані разом з усіма законами імперії, в пореволюційну десятирічку не відновлювалися, єдине виключення — викладачі, що одержали пенсії «за вислугою років»: у вищих навчальних закладах (зауважимо, що це не науковці, оскільки на той час в УСРР наука була відокремлена від освіти і сконцентрована в науково-дослідних кафедрах) — від 1924 р., в інших навчальних закладах — від 1925 р.¹ Стосовно пенсій внаслідок інвалідності, то від 1918 р. існували пенсії для інвалідів Червоної Армії, 1923 р. — персональні пенсії для політкаторжан, 1936 р. — пенсії з загальної інвалідності. 1928 року були встановлені перші пенсії за віком (за старістю) — для робітників текстильної промисловості²; 1929 р. такі пенсії були поширені ще на три окремі категорії робітників: залізничників, металістів і гірників³.

1930 р. чинне пенсійне законодавство було зведене в Положення про пенсії і допомоги з соціального страхування⁴. 1932 р. постановами Союзнаї ради соціального страхування при НКП СРСР пенсії за старістю поширилися на робітників ще деяких галузей народного господарства, інженерно-технічних працівників та певні категорії службовців, причому робітники, залежно від галузі, поділялися на три категорії з різними розмірами пенсій, і запроваджувалися переваги пенсійного забезпечення робітників і їхніх сімей порівняно зі службовцями та їхніми сім'ями. Інші категорії робітників, службовці, представники колишніх експлуататорських класів і співробітники репресивних органів минулих режимів отримали право на пенсію за старістю лише за статтею 120 Конституції СРСР від грудня 1936 р. Зазначена стаття своєю чергою доповнювалася підзаконними актами, що приймалися на користь окремих груп населення, залежно від тогочасних уподобань держави. Відтак, панував відомчий принцип, за якого працівники різних відомств, виконуючи однакову роботу, діставали неоднакові платню і, відповідно, пенсію. А самі пенсії були надто малими. До того ж, нагадаємо, протягом понад 20 років від встановлення радянської влади значна кількість мешканців міст (не кажучи вже про селян), які полишали роботу внаслідок похилого віку, пенсії якщо й отримували, то лише завдяки різного роду касам взаємодопомоги, тощо.

Відсутність системного підходу до проблеми спричиняла плутанину, сваволю і разючу диспропорцію у нарахуванні пенсій, числені порушення законодавства, наслідком чого був принизливий рівень забезпечення життєвих потреб пенсіонерів і немалий внесок у зростання кількості жебраків. Не можна сказати, що це не непокоїло владу. Ще 1951 р. в УРСР було здійснено перереєстрацію пенсіонерів всіх категорій, які перебували на обліку в органах соцзабезпечення⁵. Втім, як виявилось, метою було, по-перше, виявити і виправити випадки невірного нарахування пенсій, пов'язані з переплатою державних коштів, а по-друге, вплинути на зовнішні прояви жебрацтва. Зрештою, перереєстрація дала реальну картину облікованих пенсіонерів — станом на лютий 1952 р. в органах соцзабезпечення УРСР на обліку було 2,42 млн. осіб, в тому числі⁶:

Категорія	Кількість (тис.осіб)	Доля від загальної кількості (%)
Інваліди Вітчизняної війни	354	14,63
Сім'ї загиблих воїнів	1250	51,65
Інваліди праці та інваліди за віком	730	30,17
Персональні пенсіонери	16	0,66
Інші категорії	70	2,89

За цими ж даними в республіці нараховувалися до 27,5 тис. так званих «неопределившихся инвалидов и престарелых» — колишніх робітників, службовців, колгоспників, які за станом здоров'я були не в змозі працювати, але й не одержували пенсії⁷. Певна частина з них мусила була злидарювати, поповнюючи верству фахових жебраків.

Підсумком перереєстрації стосовно переплат став новий порядок призначення пенсій, встановлений наказом Міністерства соціального забезпечення УРСР від 4 грудня 1951 р., за яким кожному призначену пенсію мав перевіряти обласний відділ соцзабезпечення, а міністерство — контролювати процес за спеціально розробленою особистою карткою пенсіонера⁸. Вагомість цього питання для влади засвідчують постійні перевірки і щорічні рішення вищих органів влади, що їх стимулювали. Зокрема постанова РМ УРСР і ЦК КПУ від 16 серпня 1952 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню обслуговування інвалідів Вітчизняної війни та інших пенсіонерів» та постанова ЦК КПУ від 12 березня 1953 р. «Про крупні недоліки в роботі Міністерства соціального забезпечення УРСР» спричиняли перевірки діяльності всіх обласних відділів соцзабезпечення стосовно призначення пенсій і виявлення переплат⁹.

Стосовно жебрацтва 22 серпня 1951 р. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по ліквідації і попередженню жебрацтва в УРСР», якою при місцевих радах створювалися опікунські органи для працевлаштування інвалідів, закликалося активізувати діяльність кас взаємодопомоги колгоспників. Також РМ УРСР вирішила відкрити додатково 26 будинків інвалідів на 3100 ліжок, але протягом 1952 р. не було вирішене навіть питання фінансування¹⁰. Чи ж дивно, що ці формальні заходи не справили очікуваного впливу? Як писав вже 1953 р. до газети «Радянська Україна» мешканець м. Одеси А. Гольдман: «В трамваях, на вулицях, на базарах — скрізь можна бачити жебраків, які просять милостиню. Значна частина їх є інвалідами Вітчизняної війни, які одержують від держави пенсію. Найгірше те, що вони з'являються в громадських місцях з урядовими нагородами — орденами і медалями, розповідають про свої воєнні подвиги, викликаючи співчуття, і свої розповіді звичайно закінчують такими словами: “А тепер я залишився калікою і не маю на прожиття”...»¹¹.

Дійсно, за матеріалами Групи з в'яснення причин бродяжництва і жебрацтва в УРСР, сформованої з працівників Прокуратури СРСР, МВС СРСР, Міністерства юстиції СРСР, лише затримуваних міліцією за бродяжництво і жебрання в УРСР було:

- у 2-му півріччі 1951 р. — 16700 осіб,
- у 1952 р. — 21128 осіб,
- у 1-му півріччі 1953 р. — 10662 осіб¹².

Зокрема, з усіх затриманих у січні–червні 1953 р.

- працездатних — 1692,
- інвалідів Вітчизняної війни — 2700,
- інвалідів праці — 2954,
- інвалідів, які покинули домівку — 149¹³.

А за причиною жебрання за той же період:

- професійних жебраків — 904, тобто близько 8,5%,
- тимчасово нужденних — 2145, понад 20%,
- хворих, літніх, що не мають державного забезпечення і не працюють — 3877, близько 36,4%,
- матеріально незабезпечених, в т.ч. з малими пенсіями — 2835, близько 26,6%¹⁴.

Таким чином, переважна більшість (понад 83%) жебраків і волоцюг в УРСР на той час виявилися особами незабезпеченими або недостатньо забезпеченими матеріально, понад половину — інваліди Великої Вітчизняної війни і праці, і близько половини — пенсійного віку. Наприклад, неодноразово затримували за жебрання в Житомирі Лебедева М.Ф. 1918 р.н., сліпого з дитинства, непрацюючого, який пенсії не отримувал і мав на утриманні двох дітей; в Одесі — Бардакова М.Д. 1885 р.н., інваліда праці, що одержував 85 крб. пенсії; у Ворошиловграді — Свилярьова С.І. 1874 р.н., що жив у власному помешканні, не мав родичів і одержував пенсію 100 крб. тощо¹⁵. При цьому лише в Києві нарахували 3410 пенсіонерів, що отримували пенсію меншу 50 крб., і 16525 — з пенсією від 50 до 100 крб.¹⁶ Для порівняння — після чергового зниження цін у квітні 1953 р. на ринку у райцентрі 1 десяток яєць коштував 7 крб., 1 кг свинини — 15 крб., 1 пуд пшениці — 40–42 крб.¹⁷ То ж частина тих нужденних, які мали житло, могли б жити не жебраючи, за умови надання їм коштів на життя, як от збільшенням пенсії до прожиткового мінімуму. Проблеми інших могли бути вирішені влаштуванням до будинку інвалідів.

Відтак, щодалі більше виявлялася необхідність упорядкування сфери соціального забезпечення. Згідно даних міністерства соціального забезпечення УРСР, на початок 1956 р. лише в галузі пенсійного забезпечення в республіці були чинними понад 600 нормативних актів¹⁸.

Системна робота з оптимізації законодавства СРСР з пенсійного забезпечення та соціального страхування розпочалася 1954 р. 5 лютого 1955 р. Президія ВЦРПС затвердила «Положення про порядок призначення і виплати допомоги за державним соціальним страхуванням». Водночас готувалася пенсійна реформа і протягом другого кварталу 1956 р. відбулося її «всенародне обговорення». Про якість цього заходу і його вплив на підсумковий документ можна судити по зведенню в ЦК КПУ за травень 1956 р.: «Информация об откликах трудящихся УССР на проект Закона о государственных пенсиях.

... На собраниях, митингах, проводимых на предприятиях, трудящиеся задают много вопросов, заслуживающих внимания. Наиболее характерные из них такие:

1. Имеют ли право на пересмотр пенсии граждане, которые будут переезжать из сельской местности в город?

2. Будут ли устанавливаться пенсии одиноким старикам, не имеющим кормильца и стажа работы?

3. Будет ли уменьшена выплата пенсий офицерам, которые находятся в отставке и по состоянию здоровья могут еще работать?

4. Как будут обеспечиваться лица, ставшие инвалидами в детстве, у которых нет родственников?

5. Будут ли получать пенсию семьи, кормильцы которых пропали без вести в период Великой отечественной войны?

6. Будет ли проект Закона широко обсуждаться на собраниях трудящихся с целью внесения в него изменений и дополнений? Если будет, то куда следует направить свои предложения?

К Проекту Закона о пенсиях вносится ряд предложений:

1. Оговорить в законе, чтобы тем, кто стал инвалидом вследствие пьянки или хулиганства, уменьшить размер пенсии или совсем лишать их пенсионного содержания.

2. Высказывается мнение, чтобы дифференцировать начисление пенсии в зависимости от стажа работы рабочих и служащих: тем, кто проработал более 25 лет установить определенные надбавки за каждый проработанный год сверх 25-летнего стажа.

3. Дифференцировать пенсии инвалидов отечественной войны, приняв во внимание, что довоенная зарплата была меньше, чем сейчас.

4. Инвалидам гражданской войны назначать пенсии в размерах, предусмотренных для инвалидов отечественной войны.

5. Работающим пенсионерам выплачивать не 150 руб., а 50% пенсии. Установить такой порядок для тех, кто получает зарплату до 2200 руб. Совсем не выплачивать пенсии тем, кто зарабатывает более 2200 руб.»¹⁹.

14 липня 1956 р. був прийнятий Верховною радою СРСР Закон СРСР «Про державні пенсії», що набув чинності 1 жовтня 1956 р.²⁰. Своєю чергою в серпні Рада міністрів СРСР затвердила «Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій»²¹, внаслідок чого повністю або частково втратили чинність близько 1000 нормативних актів СРСР і союзних республік про пенсійне забезпечення.

За визначеним законом порядком заяву про призначення пенсії разом з документами про робочий стаж і заробітну платню подавалося в місцевий орган соціального забезпечення, де проводили необхідні перевірки і розрахунки, після чого сформована пенсійна справа надходила до комісії з

призначення пенсій при виконкомі місцевої Ради депутатів трудящих, котра й призначала пенсію. Залежно від стажу роботи і заробітної платні розмір щомісячної пенсії для пересічного громадянина міг встановлюватися в межах від 300 до 1200 крб. Чоловіки отримували право на пенсію у віці 60 років за не менш, ніж 25-річного стажу роботи, жінки — у віці 55 років за 20-річного стажу; жінкам, які народили та виховали до 8 років п'ятеро та більше дітей, встановлювався на 5 років нижчий від загального вік для одержання пенсії і необхідний трудовий стаж²². За попереднім законодавством пенсії обчислювалися в одних випадках із заробітку, в інших — з тарифної ставки, а оскільки тарифна ставка на той час складала 45–60% заробітку робітника, то бачимо, що зв'язок між заробітною платою і розмірами пенсії був доволі ефемерним — в законі 1956 р. це усувалося тим, що пенсії в усіх випадках обчислювалися з середньомісячного фактичного заробітку.

Були встановлені надбавки для заохочування багаторічної і безперервної праці, бажано на одному підприємстві. Так, за безперервний стаж роботи понад 15 років або за загальний стаж роботи чоловікам, що працювали не менше як 35 років, і жінкам, що працювали не менше як 30 років, пенсія збільшувалася на 10%; втім, тепер пенсія могла нараховуватися і за неповного стажу (в пропорційних долях).

Закон варіював розміри пенсій також зважаючи на сімейне становище пенсіонерів: для непрацюючих пенсіонерів, які мали на утриманні одного непрацездатного члена сім'ї, пенсія збільшувалася на 10%, при двох або більше непрацездатних — на 15%.

Усувалася низка заборонних вимог: п'ятирічна перерва в роботі, терміни звернення до органів соціального забезпечення, тощо. Раніше звернутися з заявою про призначення пенсії за інвалідністю можна було тільки протягом двох років з дня припинення роботи, якщо цей термін був пропущений, то пенсія призначалася лише у виняткових випадках; у новому ж законі обмежувальних строків для звернення за пенсією не передбачалося. Також раніше той, хто припиняв роботу до досягнення пенсійного віку, право на пенсію за старістю втрачав, за новим же законом, якщо він мав необхідний трудовий стаж, але припинив роботу, не досягши віку, який дає право на пенсію за старістю, то він мав одержувати пенсію по досягненні цього віку. Зрозуміло, розширення умов для одержання пенсії спричинило збільшення кількості пенсіонерів.

Стосовно фактичного розміру пенсій, то він збільшився для всіх категорій громадян, за єдиним виключенням працівників науки, для яких залишився на попередньому рівні. Всього за даними міністерства соціального забезпечення УРСР на 1955 р. в республіці виплачувалося 2492068 пенсій загальною сумою 350,4 млн. крб. щомісяця або 4204,7 млн. крб. за рік;

згідно нового закону вартість пенсій ставала 583,9 млн. крб. за місяць або 7006,3 млн. крб. за рік, отже зростала, начебто, на 66,6%²³. Максимальні пенсії за віком станом на 1956 рік нараховувалися для працівників вугільної промисловості, де середній розмір пенсії становив 610 крб. (за старого законодавства — 454 крб.), металургійної — 550 крб. (427 крб.), залізничного транспорту — 500 крб. (320 крб.) та зв'язку — 480 крб. (311 крб.)²⁴, що відображує тодішні пріоритети держави. Найбільші пенсії за інвалідністю були від виробничої травми в цих же галузях: інвалідам I-ої групи у вугільній промисловості середній розмір пенсії становив 870 крб. (780 крб.), металургійній — 750 крб. (780 крб.), залізничному транспорту — 750 крб. (640 крб.), зв'язку — 620 крб. (640 крб.)²⁵. Водночас для пенсіонерів, що працювали або мали інший дохід, встановлювалась гранична пенсія в 150 крб. (якщо їх заробіток не перевищував 1000 крб.), а для тих, хто працював на підземних роботах, на роботах з шкідливими умовами праці і в гарячих цехах, пенсія обмежувалася 50% призначеної пенсії, незалежно від одержуваного заробітку; пенсія ж за старістю, призначена при неповному стажі, працюючим пенсіонерам не виплачувалась взагалі; саме за рахунок цього зазначена вище сума пенсій по республіці за рік (7006,3 млн. крб.) насправді зменшувалася до 6002,4 млн. крб., отже зростання асигнувань відносно старого пенсійного законодавства становило 42,7%, а не 66,6%²⁶. І вже 1956 року вперше була надана дотація з державного бюджету на покриття витрат з пенсійного забезпечення згідно статті 6 Закону «Про державні пенсії»: «Виплата пенсій забезпечується державою за рахунок коштів, щорічно асигнованих по державному бюджету СРСР, в тому числі коштів по бюджету державного соціального страхування, що утворюються з внесків підприємств, установ та організацій без будь-яких вирахунків з заробітної плати» (*підкреслено автором*)²⁷. Надалі ці постійно зростаючі дотації фінансувались із фонду, який становив складову частину Державного бюджету і, відповідно, наповнювався за рахунок загальних податкових надходжень. Оскільки фонд соціального страхування хоч і був складовою частиною держбюджету, наповнювався з окремого страхового збору (нарахувань на фонд оплати праці) і перебував у віданні профспілок, то таким розмежуванням джерел фінансування Закон СРСР «Про державні пенсії», фактично, відокремив пенсійне забезпечення від соціального страхування.

Прийняттям Закону «Про державні пенсії» реформа не вичерпалася. Одразу було видано низку підзаконних актів з пенсійного забезпечення, причому, на відміну від 30–40-х років в кореляціях дотримувались системного характеру. Вище вже згадувалося про серпневу постанову з впровадження механізму використання пенсійного закону. Задля врегулювання застосування пільг у галузі соціального забезпечення 1 серпня 1956 р.

Міністерство охорони здоров'я СРСР затвердило Інструкцію з визначення груп інвалідності і список професійних захворювань, а РМ СРСР затвердила Списки (відомі як № 1 і № 2) виробництв, цехів, професій і посад, праця в яких надає право на державну пенсію на пільгових умовах та в пільгових розмірах²⁸. Невдовзі постановою Ради міністрів УРСР від 6 листопада 1956 р. «Про серйозні недоліки в організації роботи по введенню в дію Закону про державні пенсії» було узагальнено досвід запобігання типовим помилкам в пенсійній справі республіки.

Таким чином, результат пенсійної реформи полягав у консолідації основних видів пенсій (за старістю, за інвалідністю, у випадку втрати годувальника), розширенні кола осіб, що мали право на пенсію, та встановленні єдиних правил і порядку їх призначення й виплати. Виплату пенсій гарантувала держава без будь-яких відрахувань з зарплатні.

В перші ж місяці впровадження реформи виявилася колізія, пов'язана з пенсіями працюючих шахтарів. Від 1947 р. пенсіонерам-шахтарям, що продовжували працювати, пенсія за старістю і інвалідністю зберігалася незалежно від отримуваної зарплатні²⁹. Разом з іншими пільгами це сприяло закріпленню найбільш досвідчених і кваліфікованих працівників вугільних копалень. Закон же 1956 р. в цьому випадку передбачав виплату лише 50% призначеної пенсії. Відтак, після набрання ним чинності шахтарі-пенсіонери почали масово звільнятися. Так, протягом жовтня 1956 — червня 1957 рр. на самій лише шахті «Кочегарка» м.Горлівка залишили роботу 142 осіб, в тому числі 52 члени КППС; всього ж на копальнях Сталінського району за цей час звільнилися 13453 пенсіонерів, на копальнях Ворошиловградського району — 5200 осіб³⁰, що створило неабиякі кадрові проблеми в галузі. То ж 1958 р. було відновлено статус-кво стосовно шахтарів.

Інші зміни стосувалися, здебільшого, спеціальних пенсій.

Особливістю нового пенсійне законодавства було те, що воно не вимагало обов'язкового виходу на пенсію при досягненні пенсійного віку. Зокрема, надавало можливість чи не довічно працювати чиновникам вищих щаблів. Натомість, розширило систему персональних пенсій:

– за вислугу років для певних категорій спеціалістів (працівників освіти, охорони здоров'я, театральнo-видовищних підприємств, льотного складу цивільної авіації);

– працівникам науки у зв'язку зі старістю та інвалідністю, а членам їхніх сімей — у зв'язку з втратою годувальника;

– генералам, адміралам і офіцерському складу радянської армії та їхнім сім'ям;

– персональні пенсії у зв'язку зі старістю й інвалідністю громадянам, що мали особливі заслуги перед державою, а їхнім сім'ям у зв'язку з втратою годувальника.

Власне, термін «персональна пенсія» закріпився лише за останнім з перелічених типом, з цього і виходитимемо надалі.

Персональні пенсії, як такі, було введено в 1923 р. спочатку для колишніх політкаторжан. З роками вони перетворилися на пенсії для «старих більшовиків» — членів ВКП(б) з партійним стажем до 1918 р. Серед персональних пенсіонерів існувала ієрархія — залежно від займаної перед пенсією посади вони ставали персональними пенсіонерами союзного, республіканського або місцевого значення, граничні розміри пенсій і пільг яких значно різнилися; зауважимо, що регулювалися вони, здебільшого, «закритими» підзаконними актами³¹. Згідно розпорядження РМ СРСР від 14 квітня 1949 р. для персональних пенсіонерів діяли такі пільги: щорічна виплата 13-ї пенсії, 50% знижка квартплати і комунальних послуг, безкоштовне користування міським транспортом; також держава сприяла поширенню кас взаємодопомоги персональних пенсіонерів. 1954 р. номенклатуру претендентів було розширено³², граничний розмір персональних пенсій збільшено і до діючих пільг додано медичне обслуговування елітними клініками Ліксанупру Міністерства охорони здоров'я УРСР, безкоштовне забезпечення ліками, курортними путівками з проїздом в обидва кінці, відповідним житлом, відтак створило умови недоцільності існування кас взаємодопомоги персональних пенсіонерів³³. Насправді персональні пенсії одержували не самі ветерани партії і, до того ж, не всі ветерани партії. Наприклад, протягом 1953 р. персональні пенсії республіканського значення було призначено 712 особам, з них членам партії до 1920 р. включно — 548, іншим категоріям — 174, а в 1954 р. — 2263 особам, з них членам партії до 1920 р. — 1773, іншим категоріям — 490³⁴. Зауважимо, що станом на 1 січня 1955 р. в парторганізації УРСР на обліку були 9507 членів КПРС з партійним стажем до 1920 р. включно, з них персональні пенсії союзного, республіканського або місцевого значення отримували 5487 осіб (58%), а 4020 не були персональними пенсіонерами, здебільшого це ті, хто працював на посадах з невисокою оплатою; з тих 5487 персональних пенсіонерів УРСР 597 були союзного значення, 3738 — республіканського, 1152 — місцевого³⁵. Лише санаторне лікування персональних пенсіонерів і лише республіканського значення в 1953 р. коштувало бюджетові УРСР 2,9 млн. крб.³⁶, на 1954 рік для цього вже запланували 5,15 млн. крб.³⁷.

В рамках пенсійної реформи РМ СРСР в листопаді 1956 р. затвердила Положення про персональні пенсії³⁸. За новим законодавством комісії з призначення таких пенсій діяли при Раді міністрів СРСР, РМ союзних республік та при облвиконкомах рад депутатів трудящих. Остаточо було встановлено такі види персональних пенсій:

1) союзного значення — за заслуги перед СРСР (максимальний розмір 2000 крб.; за старого законодавства було 1500 крб.³⁹, втім, незважаючи на

законодавче обмеження, Мінсоцзабез УРСР станом на 1 жовтня 1955 р. виплачувало 11 особам персональні пенсії союзного значення в розмірі від 1700 до 5000 крб.⁴⁰);

2) республіканського значення — за заслуги перед союзною республікою (максимальний розмір 1200 крб.; відносно попереднього не змінився⁴¹);

3) місцевого значення — за заслуги місцевого значення (максимальний розмір 600 крб.).

З набранням чинності новим пенсійним законодавством такі пенсії призначалися чоловікам після досягнення 55 років, жінкам — 50 років, а за наявності інвалідності — незалежно від віку (згодом, вже 1977 р., пенсійний вік персональним пенсіонерам зрівняли з загальним пенсійним віком). За рахунок новел пенсійного законодавства по УРСР сума виплат персональних пенсій місцевого значення зросла на 10%, а союзного і республіканського — на 25%⁴². Поза тим, що персональні пенсії були вищими від загальнодержавних пенсій, з ними були пов'язані різноманітні привілеї та пільги: 50% знижки зі сплати за житлову площу та комунальні послуги, лікування в спеціальних лікарнях та поліклініках, оплата ліків за рецептами у розмірі 20% їх вартості, безкоштовне протезування (за винятком протезів з дорогоцінних металів), безкоштовний проїзд у міському транспорті, безоплатний проїзд один раз на рік (в обидві сторони) залізничним, водним, повітряним або автомобільним міжміським транспортом. Щорічно персональний пенсіонер одержував грошову допомогу в розмірі до двох місячних пенсій, а за наявності тривалого партійного стажу — ще й на безоплатну путівку в санаторій або будинок відпочинку (за бажанням путівку заміняли грошовою компенсацією), а також інші соціальні пільги. Загалом виходить, що з персональних пенсій відкинуто завісу начебто компенсації за втрату здоров'я борцям з царатом — в новому пенсійному законодавстві це стало кастовим привілеєм чиновництва.

Пенсії працівників науки залишалися регульованими Положенням «Про пенсійне забезпечення працівників науки» від 1949 р.⁴³, стосовно ж письменників і митців пенсійне забезпечення було суттєво поліпшено 1957 р.⁴⁴ Зауважимо, що наявність спеціальних положень не виключало можливості отримання як митцями, так і науковцями (або членами їх сімей) пенсії за загальним пенсійним законодавством.

Чи не найрезонанснішими в ті роки були зміни, що сталися в пенсійному забезпеченні військовослужбовців. Згідно низки актів, прийнятих протягом передвоєнних і воєнних років, коли від війська залежала доля держави, пенсії генералів, адміралів і старших офіцерів становили до 90% посадового окладу; пенсії інших категорій військовослужбовців хоча й були невисокими, здебільшого, також перевищували мізерні цивільні пенсії. 1953 р. в СРСР почалося скорочення війська і під гаслом «перекування мечів на

орала» було демобілізовано величезну кількість командного складу, що в боях здобули високі звання завдяки особистій хоробрості та бойовій інтуїції, але не відповідали ані освітнім критеріям, ні інтелектуальним; оскільки вони, зазвичай, не мали цивільного фаху, то для них передбачалося пенсійне забезпечення й при вислугі, меншій за 25 років, на пропорційній основі. Проте вже за п'ять років вся ця маса пенсіонерів виявилася зайвим тягарем для бюджетів союзних міністерств оборони, внутрішніх справ і КДБ, з яких ці пенсії виплачувалися. Тоді й з'явилася липнева 1959 р. постанова РМ СРСР № 876⁴⁵, яка зменшила максимальні розміри пенсії, що їх раніше одержували старші і вищі офіцери. Пенсія службовцям силових відмств у всіх випадках мусила не перевищувати для генералів і адміралів — 3000 крб., для старших офіцерів — 2000 крб., для молодших офіцерів та військово-службовців рядового, сержантського і старшинського складу понадстрокової служби — 1500 крб. на місяць. Великі зміни спіткали пенсії інвалідам і сім'ям загиблих і померлих воїнів.

Як змінилися військові пенсії в результаті їх перегляду за новою постановою проілюструємо на прикладі Одеського військового округу (чисельник показує кількість справ, знаменник — сума зменшення або збільшення в тис. крб.; всі обрахунки зроблено автором, проценти зазначено від кількості переглянутих справ)⁴⁶:

а) пенсії військовослужбовцям:

Пенсія за вислугу 25 і більше років				Пенсія за вислугу 20 років		Пенсія за інвалідністю				
Всього справ	Переглянуто на 1/11-1959	Залиш. без змін	Зменшено	Всього справ	Залиш. без змін	Всього справ	Переглянуто на 1/11-1959	Залиш. без змін	Збільшено	Зменшено
15773	15696	6839	$\frac{8857}{4787}$	5058	5058	10594	10510	6569	$\frac{2201}{176}$	$\frac{1740}{219}$
		43,6%	56,4%		100%			62,5%	20,9%	16,6%

б) пенсії сім'ям:

Всього справ	Переглянуто на 1/11-1959	Залишено без змін	Зменшено	Припинено
12248	12202	10019	$\frac{1875}{422}$	$\frac{308}{171}$
		82,1%	15,4%	2,5%

б) всього по Одеському військовому округу:

Всього справ	Переглянуто на 1/12-1959	Залишено без змін	Збільшено	Зменшено	Припинено
45713	43506	28525	<u>2300</u> 190	<u>12472</u> 5428	<u>308</u> 171
		65,43%	5,19%	28,67%	0,71%

Отже, ціна питання за 1960 рік по одному військовому округу становила 5 млн. 409 тис. крб. економії.

Якщо прийняття Закону СРСР «Про державні пенсії» передувало хай яке громадське обговорення, то постанова Радміну СРСР від 27 липня 1959 р. (набрала чинності 1 січня 1960 р.), що змінювала пенсії військовослужбовцям, була несподіваною для широкого загалу і обговорювалася вже після її прийняття, в якості «роз'яснювальної роботи» перед набранням нею чинності. За інформацією до ЦК КПУ «...основная масса военнослужащих одобрительно отнеслась к уменьшению их пенсий. В то же время встречались и альтернативные мнения. ... отдельные пенсионеры первоначально неправильно восприняли это постановление и допускали нездоровые высказывания. Так, бывший командир авиаполка полковник запаса Паршин П.Б. (Кировоградская обл.), которому согласно нового постановления пенсия будет снижена с 3000 до 2000 руб. в беседе заявил: “Этим постановлением уравнили всех — и командиров полков, и командиров эскадрилий. После этого лёгный состав пачками будет подавать рапорта об увольнении из армии. Зачем ему гробить здоровье, когда он может раньше уволиться и получать пенсию”»⁴⁷; «Подполковник запаса Марченко (Полтавская обл.), бывший замкомандира батальона по политчасти, которому пенсия будет снижена с 2700 до 2000 руб., в беседах с другими пенсионерами высказывал своё недовольство, употребляя такие выражения: «Какие-то 700 рублей пожалели», «отобрали 700 рублей» и так далее. ... Член КПСС, полковник запаса Пилипенко М.М., бывший заместитель командира полка по строевой части, у которого семья состоит из 3-х человек и имеет хорошую квартиру, после того, как узнал в сентябре с.г., что пенсия ему будет снижена с 2240 руб. до 1736 руб., высказал неудовлетворение новым порядком пенсионного обеспечения военнослужащих и отказался в связи с этим выступить с докладом «О дне танкиста» перед рабочими и служащими одного из предприятий г. Ново-Московска Днепропетровской обл.»⁴⁸; «...командир 112 и.а.п. полковник Яковлев заявил: “Новое положение о пенсиях вызовет ещё большую неуверенность у офицеров в завтрашнем дне. После снижения размера пенсий наврядли кто-то пожелает стать офицером. Не получится ли так, что мы рубим сук, на котором сидим?”»⁴⁹.

Отже, з військовими пенсіями спостерігаємо зовсім іншу картину, аніж з персональними: суттєво обмежено було саме максимальні пенсії. Відтак, одержати вищу пенсію генералам і старшим офіцерам можна було лише за умови пенсії персональної (а отже — особистої лояльності владі). Очевидно, тут маємо певну рефлексію влади на масове невдоволення примусово демобілізованих. Тож їх було використано для наочної демонстрації принципу «замалі пенсії підвищити, завищені пенсії зменшити», не зачіпаючи головних здобувачів надвисоких пенсій — чиновників і функціонерів КПСР. Зазначимо, що 1960 р. було впорядковано згідно державних пріоритетів виплату пенсій і допомоги співробітникам репресивних органів, зокрема, Міністерства внутрішніх справ і їх сім'ям⁵⁰; ця постанова набрала чинності 1 квітня 1960 р.

Так до початку 60-х років в країні склалася державна система загального пенсійного забезпечення робітників і службовців. Однак вона не охоплювала велику частину економічно активного населення УРСР — колгоспне селянство. Приміром, на 1960 р. з 5,6 млн. осіб пенсійного віку республіки кількість пенсіонерів становила лише 4,4 млн. осіб, тобто на 21% менше⁵¹.

Основним нормативно-правовим актом, що до кінця 60-х років регулював внутрішньоколгоспні відносини та відносини колгоспу з державою був Примірний статут сільськогосподарської артілі⁵². Згідно його статті 11 колгосп мусив створювати фонди допомоги інвалідам, старим, тим, хто тимчасово втратив працездатність, нужденним сім'ям, на утримання дитячих ясел і сиріт — все це в розмірі не більше 2% валової продукції колгоспу. З цього фонду колгосп міг надавати літнім колгоспникам та інвалідам пенсійне забезпечення продуктами та грошима. Але внаслідок відомого свого матеріального стану колгоспи просто не могли забезпечити пенсії своїм членам. Так, в одному з кращих колгоспів (с. Ружин, колгосп ім. Леніна) Ружинського району Житомирської області, що «по економічному положенню ... относится к числу лучших районов», 1957 р. на трудовень виплачували по 1,5–2 кг хліба та по 5 крб. грошима⁵³. Того ж року в «економічно слабкому» колгоспі ім. 8 Березня села Горішне Коломийського р-ну Станіславської області, оплата трудовня становила 0,5 кг зерном і 50 коп. грошима, а за два квартали 1958 р. на трудовень видано по 1 крб. грошима і за 7 місяців по 0,3 кг зерна⁵⁴. 1960 р. в колгоспах Пирятинського району Полтавської області в середньому сплачували по 0,5 кг зерна і по 1–1,5 крб. грішми на трудовень⁵⁵. У звіті Городищенського райкому Черкаської області зазначалося, що «Грошові прибутки колгоспів району зросли з 16,7 млн. крб. в 1953 р. до 86,1 млн. крб. в 1960 р., а оплата праці становить в середньому по району 1 кг хліба і по 3,8 крб. грішми на вироблений трудовень. Район по показникам цієї групи займає перші і середні місця»⁵⁶.

Окрім того, навіть в справних колгоспах керівники часто нехтували мовчазними, заляканими буттям односельцями. Редакція газети «Колгоспне село» звертала увагу партійних органів на кричущі «непоодинокі» факти, зокрема, ось витяг з аналізу листів з пенсійного питання, поданого 1963 р. до ЦК КПУ: «З Полтавської області одержано 20 таких скарг. Більшість з них припадає на Диканське і Глобинське виробничі управління. Так, Овксентій Аврамович Баль, колгоспник артїлі імені Щорса Диканського району, народився 1888 року, а його дружина Марина Архипівна — 1892. Обоє працювали в колгоспі 33 роки, але незважаючи на похилий вік, пенсії не одержують. Копія скарги т. Баля була надіслана нами начальнику виробничого управління т.Філоненку, який відповів редакції, що «статутом сільгоспартїлі в колгоспі імені Щорса (село Орданівка) не передбачене призначення пенсії». Колгоспник артїлі імені Шевченка цього ж району Хоролець Трохим Никонович, 1893 р. народження, живе вдвох з дружиною, дітей не має. З 1934 року працює в колгоспі ковалем. Загальні збори встановили йому щомісячну пенсію — 16 кг борошна. Вісім місяців він одержував цю допомогу, але голова артїлі т. Глушко раптом відмінив рішення загальних зборів і виплату пенсії було припинено. Втручання газети не дало позитивних наслідків. Подібні ж скарги надійшли з Глобинського виробничого управління. Наприклад, колгоспник артїлі «40 років Жовтня» Дудар Григорій Євдокимович написав таке: «Мені 76 років. Все життя працював у рідному колгоспі. Два сини загинули на фронті. Залишилась дочка, яка живе окремо, має троє дітей, хворіє. Раніше артіль допомагала мені хлібом, а тепер нічого не дає». Про цей факт повідомлено голові Глобинського райвиконкому, але відповіді ще не одержано. З Вінницької області надійшло 17 скарг з призначення пенсій. Ось приклад: Колгоспниця села Антонове Крижопільського району Євдокія Тарасівна Свиначук має 75 років, з них 26 років працювала в колгоспі. Зараз хворіє, але пенсії не одержує, хоч неодноразово зверталась до правління артїлі. Про скаргу т. Свиначук редакція повідомила секретаря Вінницького сільського обкому КП України т. Бугаснка. Він відповів нам: «Питання про визначення пенсії гр. Свиначук буде вирішуватись з прийняттям в колгоспі положення про пенсійне забезпечення колгоспників». 14 червня ц.р. редакція одержала лист від колгоспника Мира Івана Панасовича з села Качківка (колгосп «Дружба») Могилів-Подільського району. Він пише, що весь час працював у колгоспі. Йому 82 роки, дружині — 77. Ніякої пенсії чи іншої допомоги вони не одержують ... Зміст і характер скарг з пенсійної справи по інших областях аналогічний»⁵⁷. На що, наприклад, Вінницький обком КПУ відповів: «... в с. Качківка проживає близько 800 чол. престарілих колгоспників і економіка артїлі в даний час не дозволяє встановити їм постійне пенсійне забезпечення... Колгосп ім. Держинського (с. Антоновці) встановити пенсії

престарілим колгоспникам не має можливості, а тим, що потребують допомоги, надає її через касу взаємодопомоги»⁵⁸.

Селяни таки діждалися пенсії за старістю, за інвалідністю та в зв'язку з втратою годувальника. Згідно Закону СРСР від 15 липня 1964 р. «Про пенсії і допомогу членам колгоспів» пенсії за старістю призначалися чоловікам при досягненні 65 років (стаж роботи — не менше 25 років), жінкам при досягненні 60 років (стаж роботи — не менше 20 років)⁵⁹. Умовою для надання пенсій і допомог став колгоспний стаж. Втім, пенсіями цей закон забезпечував лише голів колгоспів, спеціалістів та механізаторів. 1968 року пенсійний вік для них було вирівняно з пенсійним віком робітників і службовців. І лише від червня 1971 р. дія Закону 1964 р. поширилася на всіх колгоспників і колишніх членів колгоспів, землі яких були передані радгоспам або іншим підприємствам; втім, рівень пенсійного забезпечення, гарантований пенсіонерам-колгоспникам, був значно нижчий, ніж робітникам і службовцям — мінімальний розмір пенсії для них становив 12 крб. (після грошової деномінації 1961 р. для робітників і службовців мінімум був 30 крб.), максимальний — 102 крб. Фінансування пенсійного забезпечення колгоспників було покладено на Централізований фонд соціального забезпечення колгоспників.

Тим же Законом СРСР від 15 липня 1964 р. встановлювалась допомога жінкам — членам колгоспів на період відпустки за вагітністю та пологами; тривалість такої відпустки, визначалась за нормами, аналогічними для жінок — робітниць і службовців⁶⁰.

Отже, до реформи 1950-х років пенсійне забезпечення в УРСР існувало, здебільшого, в межах професійних об'єднань у вигляді кас взаємодопомоги тощо. Фактично, це були громадські ініціативи з захисту (пенсійного) людей. Водночас, всі засоби виробництва були усупільнені і використовувалися високоцентралізованою державою відповідно до її, держави, мети. Більше того, все життя в державі щодалі жорсткіше регулювалося нею ж. З-поміж головних задач того регулювання було позбавлення громадян можливості вести індивідуальну економічну активність. То ж, чи зазначені вище громадські ініціативи з пенсійного забезпечення були адекватними політичним і економічним реаліям держави, і чи, взагалі, могли вони бути спроможними? Досвід перших трьох з половиною десятиріч радянської влади в Україні свідчить, що звільнення з роботи за віком пересічного громадянина тягло за собою зuboжіння.

Відтак, позаяк держава взялася вирішувати все за всіх, вона, зрештою, мусила взяти на себе відповідальність за забезпечення в старості і немічтих людей, чийми силами, здоров'ям і життям вона цілковито розпоряджалася (або, принаймні, прагнула до цього) за їх продуктивної спроможності. То ж перехід до державного пенсійного забезпечення був кроком, цілком зумовленим внутрішньою логікою системи.

Чи було це на користь людям? Беззаперечно, загальнозживані зрозумілі й прозорі правила є корисними. Протягом 1953–1964 рр. система пенсійного забезпечення робітників, службовців і певних категорій колгоспників в УРСР, як і в цілому СРСР, набула дійсно системного, практично, завершеного вигляду системи класичного типу, заснованої на гарантіях державних виплат у випадку настання відповідних обставин. Реформа 1956 р. поліпшила пенсійне забезпечення всіх верств трудящих, за виключенням колгоспного селянства; подальший її розвиток спричинив позитивні зрушення в пенсіонуванні селян. Правда, покращення стосувалися одних більше, інших — менше; на тлі того, що низці категорій громадян забезпечувався мінімально необхідний прожитковий рівень, величезна диспропорція між «трудящими» і «номенклатурою» продовжувала чимдалі розшаровувати суспільство. Для пересічного громадянина УРСР вихід на пенсію означав суттєве погіршення життєвого рівня.

На основе архивных материалов, законодательных и подзаконных актов и научных публикаций в статье освещается проблема перехода к государственному пенсионному обеспечению граждан УССР в середине XX в.

Ключевые слова: *пенсионная реформа, государственная пенсия, пенсия по старости, пенсия по инвалидности, пенсия в связи с потерей кормильца, персональная пенсия, бродяжничество и нищенство.*

Problem of transferring to citizens' state pension provision in UkrSSR in the period of mid-XX century is covered in the article based on archive materials, legislative and subordinate acts, scientific publications.

Key words: *pension reform, state pension, old-age pension, disability pension, pension for the loss of a breadwinner, merit pension, utter poverty and beggary.*

¹ Надієнко О.І. Генезис адміністративно-правового регулювання у сфері пенсійного забезпечення в Україні (радянський період) // Право і суспільство № 3. — Дніпропетровськ, 2009. — С. 64.

² Постанова Союзної ради соціального страхування при НКП СРСР від 5 січня 1928 р. «Про надання пенсійного забезпечення престарілим робітникам підприємств текстильної промисловості».

³ Постанова ЦВК і РНК СРСР від 15 травня 1929 р. «Про забезпечення в порядку соціального страхування на випадок старості».

⁴ Затверджене ЦВК і РНК СРСР 13 лютого 1930 р.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1744. — Арк. 22.

⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1744. — Арк. 22, *підраховано автором.*

- ⁷ Там само. — Арк. 37.
- ⁸ Там само. — Арк. 25.
- ⁹ Там само. — Спр. 3111. — Арк. 5, 33, 35.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 1744. — Арк. 37–38.
- ¹¹ Там само. — Спр. 2925. — Арк. 162.
- ¹² Там само. — Спр. 3111. — Арк. 85.
- ¹³ Там само. — Арк. 91.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 91, *обрахунки уточнено автором*.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 98.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 105.
- ¹⁷ Там само. — Оп. 41. — Спр. 422. — Арк. 5.
- ¹⁸ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). К., 2003. — С. 43.
- ¹⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4304. — Арк. 32–33.
- ²⁰ Радянська Україна. — 1956. — 15 липня.
- ²¹ Постановление Совета министров СССР от 4 августа 1956 № 1044 «Об утверждении Положения о порядке назначения и выплаты государственных пенсий». — М., 1956.
- ²² Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1946–1960. — Ч. 2. 1953–1960 / уп. М. Смольницька. — С. 413.
- ²³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4092. — Арк. 84.
- ²⁴ Там само. — Арк. 63.
- ²⁵ Там само. — Арк. 76.
- ²⁶ Там само. — Арк. 85.
- ²⁷ О государственных пенсиях: Закон СССР от 14 июля 1956 г. // ВВС СССР. — 1956. — № 15.
- ²⁸ Постановление Совета министров СССР от 22 августа 1956 № 1173 Об утверждении списков производств, цехов, профессий и должностей, работа в которых дает право на государственную пенсию на льготных условиях и в льготных размерах. — М., 1956; невдовзі ці списки було доповнено Постановою Радміну СРСР від 29 жовтня 1959 р. № 1218.
- ²⁹ Постановление СМ СССР от 10 сентября 1947 г. № 3211 «О преимуществах и льготах для подземных рабочих, руководящих и инженерно-технических работников угольной промышленности и строительства угольных шахт».
- ³⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4540. — Арк. 7.
- ³¹ Див.: Постановление Совнаркома СССР от 21 декабря 1926 года «О порядке выплаты персональных пенсий, назначенных органами союзных республик» // СЗ СССР. — 1927. — № 2. — Ст. 23; Постановление ЦИК и Совнаркома СССР от 30 мая 1928 года «О персональных пенсиях» // Там само. — 1928. — № 35. — Ст. 315; Постановление Совнаркома СССР от 15 декабря 1945 г. № 3239 «О персональных пенсиях для старых большевиков»; Постановление Совета министров СССР от 28 июля 1948 г. № 2796 «О персональных пенсиях республиканского и местного значения».
- ³² Постановление Совета министров СССР от 15 мая 1954 г. № 910 «О мерах по дальнейшему улучшению материально-бытовых условий старых членов КПСС, полу-

чающих персональную пенсию союзного и республиканского значения»; продублировано постановою РМ УРСР і ЦК КПУ від 8 червня 1954 р. № 774.

³³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3076. — Арк. 33, 38.

³⁴ Там само. — Спр. 4092. — Арк. 7–8.

³⁵ Там само. — Арк. 8.

³⁶ Там само. — Спр. 3076. — Арк. 39.

³⁷ Там само. — Арк. 51.

³⁸ Постановление Совета министров СССР от 14 ноября 1956 г. № 1475 «Об утверждении положения о персональных пенсиях».

³⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1744. — Арк. 129.

⁴⁰ Там само. — Спр. 4092. — Арк. 102.

⁴¹ Там само. — Спр. 1744. — Арк. 129.

⁴² Там само. — Спр. 4092. — Арк. 83.

⁴³ Постановление Совета министров СССР от 28 сентября 1949 г. № 4140 «Об утверждении Положения о пенсионном обеспечении работников науки».

⁴⁴ Постановление Совета министров СССР от 07 августа 1957 г. № 946 «О пенсионном обеспечении писателей, композиторов, работников изобразительных искусств и членов их семей».

⁴⁵ Постановление Совета министров СССР от 27 июля 1959 г. № 876 «О пенсиях генералам, адмиралам, офицерам, военнослужащим рядового, сержантского и старшинского состава сверхсрочной службы Советской Армии и Военно-Морского Флота, Комитета государственной безопасности при Совете министров СССР и войск Министерства внутренних дел СССР, а также их семей».

⁴⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5053. — Арк. 50.

⁴⁷ Там само. — Арк. 16.

⁴⁸ Там само. — Арк. 22.

⁴⁹ Там само. — Арк. 31.

⁵⁰ Постановление Совета министров СССР от 17 февраля 1960 г. № 168 «О пенсиях и пособиях лицам начальствующего и рядового состава органов Министерств внутренних дел и их семьям».

⁵¹ Народне господарство Української РСР у 1970 році. — ЦСУ УРСР, 1971. — С. 388.

⁵² Принятый II Всесоюзным съездом колхозников-ударников и затвержденный постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р. // Збірник нормативних актів — К. — 1989. — 224 с.

⁵³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 41. — Спр. 148. — Арк. 251.

⁵⁴ Там само. — Арк. 15.

⁵⁵ Там само. — Спр. 164. — Арк. 359.

⁵⁶ Там само. — Спр. 177. — Арк. 83.

⁵⁷ Там само. — Спр. 264. — Арк. 109–110.

⁵⁸ Там само. — Арк. 112.

⁵⁹ Закон СССР от 15 июля 1964 г. «О пенсиях и пособиях членам колхозов» // ВВС СССР. — 1964. — № 29. — Ст. 340.

⁶⁰ Відомості Верховної ради УРСР. — 1964. — № 30. — С. 441–445.